

Методологической основой исследования служат ведущие принципы диалектики научного познания: объективности, научности, системности, историзма и плюрализма, основанные на приоритете источников, монографий и пособий, которые позволяют всесторонне проанализировать данную проблематику. Статья выполнена с использованием таких методов, как проблемно-хронологический, сравнительно-исторический, системно-структурный, логико-аналитический. Обзор состояния проблемы основанный также на эмпирико-теоретических методах, таких как метод систематизации и классификации документальных фактов и анализа документов.

Динамика развития винокурной промышленности в Киевской губернии во второй половине XIX – начале XX века происходила в контексте общеперской экономической политики по винокурению Приднепровья в целом. Эта сфера производства характеризуется уменьшением количества мелких помещичьих винокурен, которому «поспособствовало» введение нового акцизного Положения от 4 июля 1861 г., а также процветанием промышленных винокурных заводов, которые освободились от налогов за превышение установленных государством норм. Особенно быстрыми темпами осуществлялись процессы концентрации производства, однако производство спирта остается примерно на том же уровне. В начале XX века по развитию винокурной промышленности Киевская губерния занимала одно из первых мест в Российской империи. По обеспечению винокурных предприятий сырьем, то на Киевщине винокурни обрабатывали сырье, давало земледелие и животноводство, то есть, в основном использовались хлебные припасы и картофель, вспомогательную роль играла патока и др.

Ключевые слова: винокурения, промышленность, губерния, акциз, сырье.

* * *

УДК 94:378.091.8(477)«18/19»

Мельник І. С.,
аспірант, Національний педагогічний університет
ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ),
ihoryk@gmail.com

Стоян Т. А.,
доктор історичних наук, професор, завідувач
кафедри міжнародного туризму та гуманітарних
дисциплін, Національний педагогічний університет
ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ),
stoyan.ta@gmail.com

ТУРИЗМ ЯК НАУКОВО–ПІЗНАВАЛЬНА ТА ДОЗВІЛЄВА СФЕРИ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ СТУДЕНТСТВА УКРАЇНИ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Представлено аналіз ролі і місця туристичних науково–пізнавальних та дозвілєвих екскурсій в повсякденному житті українського студентства кінця ХІХ – початку ХХ ст. на прикладі головних університетських центрів тогочасної України. Репрезентовано ініціаторів мандрівок, а також характер, мету, основні цілі та безпосередній перебіг екскурсійних подорожей.

Ключові слова: повсякденне життя, студентство, університет, науково–пізнавальна екскурсія, мандрівка, наукові гуртки, екскурсанти.

Сучасна вітчизняна історична наука з кожним роком все більше досліджує та об'єктивно висвітлює сторінки українського минулого, котрі за радянських часів не були актуальними. В тому числі, поза увагою дослідників залишалися багато проблем соціальної історії, зокрема історії повсякденності. Радянські дослідники історією повсякдення не переймалися, перш за все досліджуючи проблеми, які допомагали б підтримувати незмінні комуністичні ідеали та стійко тримати «залізну лінію» партії. В публікаціях присвячених історії студентства підросійської України увага концентрувалась на тому, що університетська молодь була «невтомним борцем проти царського режиму». Дослідження, присвячені студентству, обмежувалися головним чином політико–революційними аспектами їх життя та діяльності, а питання побуту та дозвілєвої сфери практично залишилися недоторканими. Саме тому актуальність даної роботи полягає у репродукуванні тих історичних процесів, котрі залишалися закритими для дослідження в радянські часи.

Якісно нові зміни у відтворенні та «очищенні» історії України від радянсько–партійної заангажованості

почали відбуватися з проголошенням незалежності української держави. Розпочалося активне дослідження історії повсякденності, що стала одною з провідних тем наукових досліджень, з'явилось багато наукових праць, зокрема монографічного та дисертаційного характеру, присвячених повсякденному життю різних прошарків населення України, в тому числі студентства. Вивчення повсякденного життя студентства дає ключ до об'єктивного розуміння внутрішньо–суспільних процесів, що відбувались на українських теренах, що перебували у складі Російської та Австро–Угорської імперій на рубежі ХІХ – ХХ століть. Одним з маловивчених, але важливих сфер студентського повсякдення є туризм.

Мета даної роботи полягає у з'ясуванні ролі та місця науково–туристичних походів та мандрівок в повсякденному житті українського студентства кінця ХІХ – початку ХХ ст. на прикладі студентської молоді вищих навчальних закладів Харкова, Києва, Одеси та Львова. Автор ставить за мету виокремлення і визначення місця туризму як важливої складової у житті університетської молоді в дозвілєвому та навчально–практичному вимірах.

Історіографія проблеми туристичного дозвілля та його ролі у повсякденному житті студентства України кінця ХІХ – початку ХХ ст. є вкрай обмеженою, комплексні наукові дослідження відсутні.

Туристичні мандрівки у повсякденному житті вузівського студентства були як наукового так і дозвілєвого характеру, але і ті і інші активно підтримувалися керівництвом вищих навчальних закладів та викладачами. Важливою складовою такої підтримки була безперечно фінансова. Так, харківський університет виділив 200 крб. на організацію науково–педагогічної екскурсії студентів до Кавказу (2–18 червня 1891 р.). Передбачалося, що цих коштів студентам–екскурсантам мало вистачити на два з половиною тижні мандрівки. Керівництво університету допомогло й з оплатою залізничних білетів екскурсантам. На прохання ректора університету І. П. Щелкова залізничне правління надало екскурсантам безоплатні білети 3–го класу [1, с. 2]. Проте оскільки такого роду науково–педагогічні мандрівки наприкінці ХІХ ст. ще не були розповсюдженим явищем студентського повсякдення, тому підготовленість до такого роду заходів не завжди було відповідною. Про це свідчить звіт про результати вище згаданої поїздки, у якому зазначалося, що студенти – мандрівники «...не брали, окрім папок для рослин, геологічних молотків, компаса і барометра, ніяких особливих пристосувань; вбралися, як на звичайну замську поїздку з тою лиш різницею, що захопили ковдри, дехто взяв теплі пальта. Словом, вся компанія вирушила без нічого, одягнена в літні костюми» [1, с. 2–3].

Повсякденна подорож проходила або пішки, або ж фургоном (віз запряжений кіньми). Провіант для подорожей куплявся зазвичай на місцевих ринках і складався з «...осетинського сиру, чудової баранини, ... бурдюка кахетинського вина». З цих продуктів екскурсантам на кожній зупинці готували шашлик, який від частого вживання молодим туристам навіть приївся, і вони почали його називати «вічний шашлик» [1, с. 6].

Зі звіту зрозуміло, що у туристичному повсякденні не виникало проблем із ночівлею. Завдяки спеціальній інструкції, яку студентам та їх керівникові було надано

перед походом, вони отримували кімнати на станціях за ціною від 50 коп. до 1 крб. За весь період туристичної подорожі (16 днів) студентська молодь практично не зіштовхувалась із серйозними проблемами, і саме тому їх повсякденне життя на період мандрівки було головним чином підпорядковано здійсненню основної мети, а саме знайомством з природою Кавказу і закріпленням теоретичних навичок на практиці.

Отже, можна чітко прослідкувати, що в подібних науково-пізнавальних мандрівках студентів університет Харкова не тільки був зацікавлений, а й всіляко допомагав і підтримував подібні форми роботи. Керівництво навчального закладу подавало клопотання до залізниць щодо безоплатного перевезення екскурсантів, виділяло кошти на організацію походу, а також складало спеціальну прохання-інструкцію, за якою молоді екскурсанти могли отримати кімнати на ніч. Тобто, навчальний заклад дбав про забезпечення комфорту під час наукових мандрівок своїх вихованців.

Більшість туристичних подорожей у повсякденному житті студентської молоді Харківського університету була організована зусиллями його професорсько-викладацького складу. Зокрема дякуючи активній позиції в цьому питанні керівника однієї з університетських кафедр А. М. Краснова, відбулися перші науково-пізнавальні екскурсії для студентської молоді. Вони розцінювались як практична частина у підготовці майбутнього фахівця.

Існувала ціла система підготовки студентів до науково-навчальних екскурсійних подорожей. Зазвичай ця підготовка складалась з декількох етапів: *перший* – підготовка, визначення мети та предмету шляхом самостійної роботи; *другий* – поділ учасників на групи, отримання завдань, ведення щоденників та спеціальної колекції; *третій* – обробка отриманих матеріалів та записів; *четвертий* – підведення підсумків та отримання резове від керівника [2, с. 4].

Так, вже згадуваний професор А. М. Краснов доклав значних зусиль організовуючи екскурсію на Кавказ. Після неодноразового клопотання він домогся для студентів пільгового проїзду та навіть невеликої матеріальної допомоги для них від університету [2, с. 3]. Подорож тривала два тижні. Повсякдення студентської молоді під час туристичної подорожі було досить складним через часту втому екскурсантів і швидке зникнення інтересу до походу; абсолютну не пристосованість доріг (для проходження екскурсії) та станцій (для ночівлі) [3, с. 76]. Професору А. М. Краснову вдалося організувати не одну таку подорож до Кавказу, набуваючи досвіду такого роду мандрівок. Кожна наступна поїздка ставала все більш організованою та результативною. Так, пройшла досить успішно їх друга поїздка. Студентській молоді була надана можливість ознайомитись з найцікавішими місцями Воєнно-Грузинської дороги, здійснити сходження на Девдаракський льодовик. Все це сприяло наповненню студентів незабутніми враженнями та практичному підкріпленню набутих раніше теоретичних знань про гірські породи та льодові зони.

Під керівництвом А. М. Краснова студенти здійснювали і так звані геодезійні походи, головними завданнями, яких було щоденне ознайомлення із методами зйомок. Студенти самостійно робили маршрутну зйомку та будували профілі [2, с. 4].

Значні заслуги в організації наукових студентських екскурсій належать таким університетським викладачам, як І. Ф. Леваківський та О. В. Гуров, які всіляко наповнювали молодіжну повсякденність активним вивчення геології та застосуванням умінь і навичок на практиці. Саме І. Ф. Леваківський у 1889 р. організував молодіжну туристичну екскурсію до Дніпра за рахунок фізико-математичного факультету; О. В. Гуров влаштував студентські геологічні екскурсії до Криворізького рудного району, Бахмутського району, Донецького басейну та Кавказу [2, с. 5].

Головними ініціаторами у впровадженні в повсякденне життя студентів науково-туристичних екскурсій при Харківському університеті кінця XIX – початку XX ст. був перш за все професорсько-викладацький склад навчального закладу. Причиною цього було глибоке переконання професури в надзвичайній корисності таких екскурсій, під час яких велося активне застосування теоретичних знань і здобуття нових шляхом надання індивідуального завдання та самостійного дослідження наданої теми. Туристичні походи переслідували не лише наукові цілі, але й містили дозвілєву складову, перш за все історико-культурного спрямування. Наповнення цієї складової науково-пізнавального дозвілля відбувалося під час ознайомлення з незвіданими місцями того чи іншого краю.

Аналізуючи науково-туристичних екскурсій в повсякденному житті студентства кінця XIX – початку XX ст., доречним буде згадати і про університетську молоді м. Києва, яка намагалась не відставати від своїх харківських колег по навчанню. Київські студенти також урізноманітнювали своє повсякдення туристичними науково-пізнавальними екскурсіями, а університет Св. Володимира, в міру можливостей, сприяв такого роду навчанню і дозвілєву.

Так, 5 лютого 1911 р. декан історико-філологічного факультету університету Св. Володимира подав прохання на ім'я ректора про отримання дозволу на поїздку студентів до Петербургу з 12 по 27 лютого [4, арк. 1]. В свою чергу професор В. Н. Перетц подав аналогічне прохання на право її проведення, зробивши акцент на науковий характер екскурсії. В його поданні був наведений перелік місць, які мали відвідати студенти; окреслений зміст та обсяг заходів, які будуть притаманні туристичній повсякденності під час поїздки. Зокрема планувалось відвідування товариства «Давня письменність» і зустріч з її представниками та безпосередньо дослідницькі пошуки в бібліотеках під наглядом професора [4, арк. 2]. Ректор задовольнив вище зазначені прохання, і було виділено «...из специальныхъ средствъ университета...», кошти для кожного учасника мандрівки, а саме: професору В. Н. Перетцу 100 крб. [4, арк. 9] і 11 студентам по 10 крб. кожному [4, арк. 13]. Нажаль детальних згадок про перебіг самої екскурсії і оцінки її результату та значення документальних свідчень не залишилось.

Фізико-математичний факультет при університеті Св. Володимира також намагався не відставати і 30 квітня 1911 року подав клопотання на відправлення студентів до Біловезької пуші на час канікул для здійснення наукової екскурсії [4, арк. 17]. Керувати цією подорожжю було доручено приват-доценту В. Р. Заленському, який мав провести її для 8 студентів факультету, і яким було надано від університету по 10 крб. кожному [4, арк. 17–17 зв].

Інформації стосовно тривалості подорожі, які відкриття були зроблені молоддю, про враження студентів від повсякдення під час подорожі, нажаль, не залишилось.

У цілому є незаперечним факт активної підтримки керівництвом університету Св. Володимира прагнення його професорсько-викладацького складу до урізноманітнення навчально-наукового та дозвіллевого повсякдення молоді.

Окремого розгляду варте київське Товариство природознавців при університеті Св. Володимира, яке бере свій початок з другої половини XIX ст. Київське Товариство дослідників природи було засновано при університеті 28 лютого 1869 р. за ініціативи Першого Всеросійського з'їзду природознавців [5, с. 138].

Головною метою Товариства було спорядження експедицій і екскурсій для досліджень органічної та неорганічної природи, сприяння розвитку природничих наук і їх розповсюдження по всій території підросійської України та всієї імперії в цілому [5, с. 138]. Загалом такі науково-туристичні експедиції не обмежувались лише Київським навчальним округом [6, арк. 1–1 зв].

Членом товариства могли обиратись і серед студентства університету. Студентська повсякденність в товаристві природознавців урізноманітнювалась науково-туристичними експедиціями, зборами відомостей «полезныхъ для Общества» і зборами колекцій [6, арк. 2]. Про роль науково-туристичних екскурсій, яку вони займали у повсякденному житті студентства київського університету, свідчать дані наведені в таблиці, яка складена на основі звітів грошових витрат товариства на експедиції [7, арк. 3, 4, 6, 11, 19, 20, 27, 37, 38, 45, 46, 54, 57, 61, 62, 64, 69, 70, 71, 76, 77, 84, 85, 105, 106, 108, 121, 135].

Роки	1900	1901	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913	1914
Кількість науково-пізнавальних екскурсій та виділених коштів	6 / 1025 крб.	4 / 950 крб.	3 / 1000 крб.	3 / 325 крб.	6 / 1000 крб.	7 / 1354,75 крб.	5 / 700 крб.	7 / 775 крб.	8 / 800 крб.	3 / 325 крб.	7 / 610 крб.	—	7 / 725 крб.	2 / 399,50 крб.	2 / 450 крб.

Аналіз наведених даних стверджує, що з початку XX ст. експедиційна активність товариства була надзвичайно високою, і коштів для них не шкодували. Лише станом на 1911 р. ніякої туристично-експедиційної активності не спостерігалось і жодних причин або згадок в наявності не знайшлось.

Проте цінними матеріалами по дослідженню повсякденного життя студентства, в рамках товариства природознавців, є дані не тільки по кількості туристичних походів і видачі грошового еквіваленту, але й записи по кінцевим точкам маршруту. Такими точками були: Урал та Кавказ; Крим; Волинська, Чернігівська, Полтавська, Орловська, Самарська, Пензенська губернії; Біле море; м. Севастополь і м. Дубно, які свідчили про різноплановий характер та масштабність туристично-пізнавальної та туристично-наукової повсякденності студентства.

Товариство дослідників природи при київському університеті відіграло надзвичайно велику роль не тільки як науково-дослідний центр для вчених університету, але як спосіб урізноманітнення власного повсякденного життя

(в науково та дозвіллевого вимірах) для студентської молоді.

Потрібно згадати і про Київське товариство туристів згадок, про яке, нажаль, практично не залишилось. Відомо, що воно діяло на початку XX ст., й до нього могли входити і «студенти вищих навчальних закладів...», але виключно на правах співробітників та екскурсантів, без права носіння спеціальних відзнак членів товариства [8, арк. 2]. Повсякденне життя студентства в рамках гуртка наповнювалось туристичними науково-пізнавальними екскурсіями в гірські райони, до річок і т. ін. Детальної інформації про участь студентської молоді в походах, їхню кількість, повсякденні обов'язки під час походу і їхні досягнення, нажаль знайти не вдалося.

Слід відзначити окремим блоком роботу історико-етнографічного гуртка організованого студентами на початку XX ст. Зазвичай в цьому гуртку студенти займалися написанням та декламуванням доповідей на попередньо затверджені теми, захистом та відстоюванням своєї точки зору з того чи іншого питання, накопиченням умінь орієнтуватись та розбиратись у питаннях, які виносились на обговорення під час засідання гуртка.

Студентське повсякденне життя в рамках товариства було заповнене не лише написанням та захистом доповідей, але і науково-пізнавальними екскурсіями. Так, влітку 1911 р. була організована екскурсія до Новгороду на XV археологічний з'їзд [9, с. 234]. Також членами гуртка проведено ще ряд екскурсій, а саме: виїзд 10 березня на розкопки до відкритих печер у Києві на Звіринці; 24 березня відбулося ознайомлення студентської молоді з бібліотекою університету Св. Володимира і 14 травня під керівництвом О. М. Антонова оглянуто археологічний музей університету Св. Володимира [9, с. 234].

Члени історико-етнографічного гуртка не лише активно займалися вивченням, написанням, представленням та захисту своїх робіт, але і в гуртківській повсякденності закріплювали свої знання на практиці (детальне вивчення розкопок на Звіринці) і розширенні наукового кругозору через відвідування археологічного з'їзду, музею та бібліотеки університету.

Звертаючи увагу на вище зазначені факти, можна стверджувати, що туристичні науково-пізнавальні екскурсії та походи київського студентства кінця XIX – початку XX ст. мали величезне значення в їх повсякденному житті, зокрема не лише у розширенні власного наукового світогляду, але і в навчально-організаційній роботі. Простежується зацікавленість не тільки університетської молоді, але і керівництвом деяких факультетів та професорами організацією та проведенням студентських туристичних екскурсій. Це підкріплювалося наданням матеріально-фінансової підтримки її учасникам. Окремими студентськими товариствами також проводились екскурсії як наукового

(археологічні, ботанічні, геологічні та зоологічні) так і пізнавально-дозвілєвого характеру (музей, бібліотека, з'їзд). Екскурсійна справа у студентській повсякденності в рамках життя університету заповнювала саме ті прогалини у наукових пізнаннях, яких так не вистачало при вивченні теоретичного курсу, що тим самим допомагало студентам в розширенні власного світогляду та в тамуванні інтелектуальних та дозвілєвих потреб.

На кінець XIX – початок XX ст. на території підросійської України в повсякденне життя студентства активно впроваджується практика туристичних подорожей, які мали на меті як дозвілєвий, так і науково-пізнавальний характер. Серед тогочасних великих наукових центрів України (Харків, Київ, Львів), у яких був запущений процес впровадження туристичних мандрівок в повсякденність, чільне місце посідає і Новоросійський університет.

Одним із перших хто познайомив студентську молодь із туризмом, який згодом став невід'ємною сферою повсякденного життя, був професор геології Новоросійського університету М. О. Головкинський. Він організував безплатну туристичну поїздку на пароплаві з Одеси до Криму і назад, домовившись з російським гуртком пароплавства і торгівлі для 25 студентів університету м. Одеса [10, с. 19]. Із нотаток одного з екскурсантів можна дізнатись про зовнішній вигляд студентів-мандрівників, а також спорядження, яке було в них на період поїздки: «Наша поява на юті пароплава в оригінальних дорожніх костюмах спочатку справила деяку паніку серед першокласних пасажирів. Одягнені ми були в більшості в блузи, у високих чоботях, з молотками, кинджалами, сумками і фляжками через плече, в найрізноманітніших капелюхах і кашкетах» [10, с. 19]. На період мандрівки повсякдення студентської молоді проходило у знайомстві з Ялтою, Нікітським ботанічним садом, морським узбережжям та гірською частиною Криму. Також були зібрані невеликі геологічні колекції [11, с. 245].

Необхідно згадати і про Кримський гірничий клуб, фундамент якого був закладений в Одесі у 80-х рр. XIX ст. Якою ж особливістю володів і яку мету переслідували у повсякденному житті члени цього гуртка? Головною метою клубу було вивчення географії Криму і прилеглих губерній, історії краю, флори і фауни [12], дослідження яких знайшло своє відображення в «Записках Кримського гірничого клубу», що побачили світ уперше в 1891 р. [13, с. 24]. На початку свого існування головною особливістю діяльності цього клубу було те, що для задоволення інтересів його членів під час їх дозвілля організовувались екіпажні, верхові і пішохідні екскурсії та походи, до яких були долучені, в якості учасників, сім'ї, друзі та знайомі науковців [12].

Що ж до студентської молоді, то правила прийому у члени гуртка були надзвичайно суворі. У правилах було чітко регламентовано місце студентської молоді у лавах клубу: «студенти вищих навчальних закладів можуть бути допущені до участі в заняттях клубу лише в якості членів-співробітників і екскурсантів без права голосу в зборах і без права носіння будь-яких спеціальних знаків приналежності до клубу» [12]. Тобто, студентська молодь мала права на безпосереднє прийняття участі у науково-пізнавальних походах та екскурсіях і розглядалась лише як член-співпрацівник і не більше. Нажаль жодних

згадок про участь студентської молоді у походах, їхню роль, обов'язки у туристичній повсякденності або ж ін. не наводиться ні одному із видань щорічника «Записок Кримського гірничого клубу».

Значний внесок у впровадження та розповсюдження туристичних мандрівок у повсякденне життя молоді Новоросійського університету було зроблено «Історико-філологічним товариством» (1889 р.). До гуртка входили історики одеського університету, які сприяли розвитку тогочасної української історичної науки. Повсякденне життя молоді в гуртку було насичене дослідженнями регіональної історії, етнографічними та археологічними мандрівками (результати яких потім публікувалися), що організовувалось товариством також проводило активну роботу у підготовці та проведенні загальноросійських товариських археологічних з'їздів [14, с. 147]. Основною метою такою роботи було намагання зацікавити широкий загал, і молодь зокрема, українською тематикою (історією і культурою), використовуючи для цього туристичні науково-дослідні роботи. Мандрівки, які організовувались Товариством сприяли вивченню української самотності та давали можливість студентській молоді ідентифікувати себе як частину єдиного українського народу.

Студентські туристичні мандрівки при Новоросійському університеті кінця XIX – початку XX ст. були надзвичайно важливими в повсякденному житті студентів, задовольняючи їх науково-пізнавальні та дозвілєві потреби. Організовувались численні туристичні походи до Криму, основною ознакою яких був не лише науковий характер, але і спосіб відпочинку. Зазвичай екскурсанти мали чіткий графік відвідування об'єктів, добру організованість і наявність туристичного спорядження.

Без належної уваги не слід залишати студентство м. Львову кінця XIX – початку XX ст. Цінними для вивчення ролі туристичних мандрівок як складової повсякденного життя львівського студентства є праця І. Крип'якевича «З історії галицького краєзнавства», в якій описується організація І. Франком етнографічного гуртка «Кружок для устоювання вандрівок по ріднім краю», маючи на увазі територію Східної Галичини [15]. Крип'якевич описує шість таких студентських мандрівок за період з 1883–1888 рр., ці спогади містять цінний фактологічний матеріал і детальну розповідь про кожний з цих походів.

Перша студентська подорож відбулася 1883 р., в якій львівське студентство нажалі не прийняло участі, але це ніяк не вплинуло на маршрут або програму подорожі. Мандрівка тривала протягом 5 днів. Повсякденність її учасників була наповнена екскурсіями до монастиря, церков, річок та водопадів. Також студенти неодноразово організовували постановки концертів та вечорниць. Чи мали студенти формений одяг, які речі взяли із собою та який був у них повсякденний раціон харчування І. Крип'якевич не вказує.

Друга мандрівка відбулась 1884 р., організатором її став «Кружок для устоювання мандрівок по ріднім краю» під проводом І. Франка. Підготовка до подорожі була надзвичайно копіткою, а саме: було складено маршрут, засновано комітети, що помістили в часописах відозву про приготування, навіть було видана друком спеціальна гумористична програма, складена І. Франком під назвою «Въ дорогу». «Нашою ціллю єсть по перше – спізнати багату природу нашого Підгірського краю, побачити її

в повному її розквіті і величавості і подивляти багатство і розмаїтість її форм, скріпити думки і сили до подальшої витривалої праці для свого і загального добра» [15, с. 4], – так описується автором ціль, яку переслідували молоді туристи. Туристичне повсякденне життя кожної миті відкривало для студентства та інших учасників подорожі все нові і незвідані горизонти, а саме: були оглянуті копальні французького товариства на Волянці, запустілі нафтові копальні, фабрики та церкви. Та молодіжна повсякденність цим не обмежувалась і, майже, кожного дня відбувались постановка концертів чи музично–декламаторських вечорниць [15, с. 6].

Третя мандрівка відбулася 1885 р. за ініціативи молодіжного «Статистичного кружка» при «Академічному братстві» у м. Львів. До подорожі було підготовлено карту і програму прогулянки. В мандрівці брали участь не тільки студентська молодь, але і культурно–громадські діячі [16, с. 36]. Загалом було 25 учасників. Повсякденність цього туристичного походу була наповнена хоровими виступами на концерті, цікавими екскурсіями до замку та монастиря в Тереволі, на хребет Дністра, фабрику цигарок в Чорткові, а також науково–пізнавальною прогулянкою по більчанській печері. По закінченні маршруту мав вийти «Альбом третьої вандрівки», який готували самі ж учасники, але цьому не судилося відбутись [15, с. 12].

Четверта студентська мандрівка відбулася 1886 р. і була підготовлена «Академічним братством». І. Крип'якевич вперше дає інформацію з приводу того, що учасники їхали на власний кошт і платили тільки 3 крб. на утримання хору [15, с. 13]. Як і в минулих подорожах молодіжна повсякденність була насичена представленням концертів, музичних вечорів, пізнавальними екскурсіями до монастиря, церкви і замку в Луцьку та відвідинами фабрики целюлози. Весь маршрут був подоланий власним ходом (пішки), на возах і залізницею.

П'ята студентська подорож 1887 р. не вдалася: «зголосилось за мало мандрівників, котрі би хотіли перейти первісну виточену дорогу» [15, с. 14–15]. Та не зважаючи на це, туристичне повсякдення, хоч і зовсім мало, було наповнене вечорницями та екскурсією до «колодязя студентського» і «дуба, що воду тягне» [15, с. 15]. Потім до екскурсантів приєдналися буковинські студенти, і вони продовжили туристичну мандрівку разом.

Непересічний інтерес для нашої наукової розвідки становлять також спогади відомого тогочасного критика В. Коцовського [16]. В них міститься згадка про шосту із серії вищезгаданих студентських мандрівок – а саме мандрівка організована «Академічним братством». У 1888 р. В. Коцовський так писав про мету цієї подорожі: «... молодь хоче пізнати одну з найпоетичніших сторін нашого краю, хоче зійтись з нашим народом і з нашою інтелігенцією, щоби обмінятися своїми думками, поглядіти, оскільки поступає народна робота, набрати сил до дальшої праці» [16, с. 37]. Як і в 4-й подорожі кожен учасник мав заплатити «3 крб., кошти їзди й удержання враховано найменше 15 крб.» [15, с. 15]. Загальна кількість учасників досягала 38 (вказано число студентів по кожному з навчальних закладів, а також згадується поіменно деякі з них). Студентами був організований власний хор з 28 співаків, котрі у повсякденному маршруті мандрівки давали співацько–декламаторські вечори з відчитами. Як в інших подорожах молодіжне повсякденне життя було насичене екскурсіями та постановкою власних концертів.

Вперше згадується, що весь маршрут учасники пройшли «в шкіряних постолах, котрі закупили по 60 крб. в Косові» [15, с. 17].

Отже, студентське повсякденне життя на період туристичних мандрівок було насичене новими незвіданими красвидами рідного краю, пізнанням його окремих культурних відмінностей, а також власними концертними ініціативами, котрі презентувались широкому загалу.

Також слід згадати і про інші туристичні гуртки, котрі існували на території Західної України кінця XIX – початку XX ст. Не менш відомим товариством, починаючи з 1911 р. і до сьогодення було і є «Пласт». Студентство львівських навчальних закладів також входило до числа тих, хто були членами цієї організації і чіє повсякденне життя було наповнене фізичними та військовими тренуваннями, підняттям національної самосвідомості за рахунок туристичних походів, мандрівок і таборів [16, с. 50]. Слід зауважити, що повсякденність пластунів не обмежувались фізичним загартуванням через туристичні походи та подорожі, але і зводилась до розвитку практичних навичок і застосування їх на практиці. Так, молодь навчали читанню географічних карт та орієнтуванню на місцевості, в'язанню вузлів та складанні намету, розведення вогнища та приготування їжі, надання першої допомоги, а саме: перев'язки та особиста гігієна в походах; вивчення тваринного світу та рослинності [17].

Варто згадати про пожежно–гімнастичне товариство «Сокол», засноване студентами та урядниками у Львові в 90-х рр. XIX ст. Повсякденне життя «соколів» з початку існування проходило в загартуванні загально фізичними вправами (фехтування та гімнастика) і ознайомленні з мальовничими околицями рідного краю [18, с. 27]. Влітку такі туристичні мандрівки здійснювались пішки (не більше ніж 20–30 км), а взимку – на лижах [19, с. 12]. Також туристично–краєзнавча повсякденність гуртківців була насичена організацією тематичних вечорів та аматорських театральних вистав і вечорів. В процесі цієї роботи пізнавався місцевий колорит окремого краю, містечка або села.

Розглядаючи туристичні мандрівки як невід'ємну складову повсякденного життя західноукраїнського студентства кінця XIX – початку XX ст., слід відзначити неабияку роль подібних заходів в житті молоді. Туристичні походи студентської молоді мали як дозвіллевий, так і науково–пізнавальний характер. Великою особливістю таких заходів була масовість (великими групами), чітка організованість (розробка маршруту, планування заходів під час походу) та координація (завжди був координатор групи). Особливим є те, що екскурсанти на період походу зазвичай організовували концертні вечори з відчитами та аматорським хором, який утримувався на їх власний кошт. Повсякденність була просякнута новими знайомствами з пам'ятками культури та архітектури, підприємницькими установами та особливостями природного колориту кожного регіону.

Отже, розглянувши туристичні подорожі, як складову повсякденного життя українського студентства кінця XIX – початку XX ст., слід наголосити на не абі якій позитивності такого роду заняття. Перше за все потрібно відмітити, що з кінця XIX ст. туристичні мандрівки починають набувати масового характеру серед студентської молоді головних навчальних закладів

тогочасної України, а саме: Харківського, Київського, Новоросійського та Львівського університетів. По-друге, як правило такі туристичні екскурсії носили науково-пізнавальний (навчально-практичний) та дозвіллевий характер. Саме дозвіллева форма мандрівок здебільшого була притаманна для львівського студентства, науково-пізнавальна – університетській молоді Харкова, Києва та Одеси. Така відмінність може пояснюватись більш просвітницькими настроями та зацікавленістю в туристичних подорожах як формі відпочинку, які були притаманні західноукраїнського студентства. Студентська молодь Харкова, Києва та Одеси більше була схильна до використання туристичних походів в наукових цілях задля закріплення своїх теоретичних знань практичними навичками. По-третє, кожен похід обов'язково мав своїх організаторів з числа професорсько-викладацького середовища, які намагались створити максимально комфортні умови для екскурсантів на час туристичного походу. Вчетверте, керівництво навчальних закладів здебільшого підтримувало та сприяло організації такого роду заходів для студентства.

Таким чином, туризм посідав особливе місце у повсякденному житті студентства України кінця XIX – початку XX ст. Знайомство з новими незвіданими горизонтами рідної землі і також далеких країв, заглиблення в її самобутню культуру та традиції, особисте наукове збагачення та можливість зробити власні відкриття – все це було надзвичайно привабливим для молодого покоління через наявність у нього безмежної енергії та жаги до пізнання, інтелектуального збагачення і одночасно було одним із способів проведення дозвілля.

Список використаних джерел

1. Географический сборник кружка студентов-естественников Харьковского университета / Под ред. А. Н. Краснова. – Харьков: Тип. М. Ф. Зильберберга, 1891. – 122 с.
2. Денисенко Я. В. Географічна екскурсія як одна з форм викладання географічних дисциплін у вищій школі на Слобожанщині (кінець XIX ст. – та довоєнні роки XX ст.) / Я. В. Денисенко // Педагогіка та психологія. – 2011. – Вип.40 (1). – С.144–151. – Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/j-pdf/znpkhnpu_ped_2011_40\(1\)_26.pdf](http://nbuv.gov.ua/j-pdf/znpkhnpu_ped_2011_40(1)_26.pdf).
3. Талиев В. И. Профессор Андрей Николаевич Краснов (1862–1914 г.): сборник, под редакцией приват-доцента Императорского Харьковского университета В. И. Талиева. – Х.: Тип. М. Х. Сергеева, 1916. – 228 с.
4. Державний архів м. Києва. – Ф.16. – Оп.446. – Спр.125. – 17 арк.: Київський університет Св. Володимира.
5. Круглова Л. Київське товариство дослідників природи Університету Св. Володимира / Л. Круглова // Етнічна історія народів Європи. – 2013. – Вип.40. – С.138–142. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/eine_2013_40_24.pdf.
6. Державний архів м. Києва. – Ф.318. – Оп.1. – Спр.1. – 4 арк.: Київське товариство природознавців при Київському університеті. – м. Київ. – 1872.
7. Там само. – Ф.318. – Оп.1. – Спр.2. – 188 арк.: Київське товариство природознавців при Київському університеті. – м. Київ. – 1872.
8. Там само. – Ф.345. – Оп.1. – Спр.1. – 5 арк.: Устав Киевского общества туристов.
9. Микитюк О. М. Становлення та розвиток науково-дослідної роботи у вищих педагогічних закладах України (історико-педагогічний аспект) / Харк. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – 2-е вид., випр. і доп. – Харків: «ОВС», 2003. – 272 с.
10. Усьєкин Г. С. Очерки истории Российского туризма / Г. С. Усьєкин. – СПб.: Герда, 2000. – 109 с.
11. Екскурсії як форма вивчення й охорони пам'яток історії та культури Криму (друга половина XIX – початок XX ст.) / Є. В. Молочко // Праці Центру пам'ятокознавства: Зб. наук. пр. – 2010. – Вип.17. – С.245–260. – Бібліогр.: 29 назв. – укр. – Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/79468/25-Molochko.pdf?sequence=1>.

<http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/79468/25-Molochko.pdf?sequence=1>.

12. Крымскому горному клубу – 120 лет. По материалам Александра Фоменко. – Режим доступу: <http://www.alpkhspb.ru/ass/a522.htm>.

13. Долженко Г. История туризма в дореволюционной России и СССР. – Издательство Ростовского университета, 1988. – 192 с.

14. Левицька Н. М. Студентські наукові товариства та гуртки у гуманітарних вишах України у другій половині XIX – на початку XX ст. / Н. М. Левицька // Гуманітарний вісник. Сер.: Історичні науки. – 2014. – Число 21, Вип.5 (2). – С.140–153. – Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Gvi_2014_21_5\(2\)_12.pdf](http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Gvi_2014_21_5(2)_12.pdf).

15. Крип'якевич І. З історії Галицького краєзнавства / І. Крип'якевич. – Львів, 1932. – 18 с. – (Відбит. з «Збірника фізикографічної комісії», вип. IV–V).

16. З історії вітчизняного туризму: зб. наук. ст. / Федерація профспілок України, Інститут туризму; ред. П. М. Слободяня [та ін.]. – К., 1997. – 280 с.

17. Кузишин А. З історії організації туристично-краєзнавчої роботи в Галичині (друга пол. XIX – поч. XX ст.). – Режим доступу: <http://ukr-tur.narod.ru/personalii/ukrgeo/k/kuzyshyn/web/isturgal/isturgal.htm>.

18. Історичний огляд життя в студентських організаціях. – Львів, 1908. – 157 с.

19. Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту: Зб. наук. пр. під ред. Єрмакова С. С. – Харків: ХДАДМ (XXII), 2002. – №16. – 100 с.

References

1. Geograficheskij sbornik kruzha studentov-estestvennikov Har'kovskogo universiteta / Pod red. A. N. Krasnova. – Har'kov: Tip. M. F. Zil'berberga, 1891. – 122 s.
2. Denysenko Ja. V. Geografichna ekskursija jak odna z form vykladannja geografichnyh dyscyplin u vyshhij shkoli na Slobozhanshynni (kinec' XIX st. – ta dovojenni roky XX st.) / Ja. V. Denysenko // Pedagogika ta psihologija. – 2011. – Vyp.40 (1). – S.144–151. – Rezhym dostupu: [http://nbuv.gov.ua/j-pdf/znpkhnpu_ped_2011_40\(1\)_26.pdf](http://nbuv.gov.ua/j-pdf/znpkhnpu_ped_2011_40(1)_26.pdf).
3. Taliev V. I. Professor Andrej Nikolaevich Krasnov (1862–1914 g.): sbornik, pod redakciej privat-docenta Imperatorskogo Har'kovskogo universiteta V. I. Talieva. – H.: Tip. M. H. Sergeeva, 1916. – 228 s.
4. Derzhavnyj arhiv m. Kyjeva. – F.16. – Op.446. – Spr.125. – 17 ark.: Kyi'vs'kyj univertsytet Sv. Volodymyra.
5. Kruglova L. Kyi'vs'ke tovarystvo doslidnykiv pryrody Universtyetu Sv. Volodymyra / L. Kruglova // Etnichna istorija narodiv Jevropy. – 2013. – Vyp.40. – S.138–142. – Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/eine_2013_40_24.pdf.
6. Derzhavnyj arhiv m. Kyjeva. – F.318. – Op.1. – Spr.1. – 4 ark.: Kyi'vs'ke tovarystvo pryrodnoznavciv pry Kyi'vs'komu univertsyteni. – m. Kyi'v. – 1872.
7. Tam samo. – F.318. – Op.1. – Spr.2. – 188 ark.: Kyi'vs'ke tovarystvo pryrodnoznavciv pry Kyi'vs'komu univertsyteni. – m. Kyi'v. – 1872.
8. Tam samo. – F.345. – Op.1. – Spr.1. – 5 ark.: Ustav Kievskogo obshhestva turistov.
9. Mykytjuk O. M. Stanovlennja ta rozvytok nauko- doslidnoj' roboty u vyshhijh pedagogichnyh zakladah Ukraïny (istoryko-pedagogichnyj aspekt) / Hark. ped. un-t im. G. S. Skovorody. – 2-e vyd., vypr. i dop. – Harkiv: «OVS», 2003. – 272 s.
10. Usyskin G. S. Ocherki istorii Rossijskogo turizma / G. S. Usyskin. – SPb.: Gerda, 2000. – 109 s.
11. Ekskursii' jak forma vyvchennja j ohorony pam'jatok istorii' ta kul'tury Krymu (druga polovyna XIX – pochatok XX st.) / Je. V. Molochko // Praci Centru pam'jatkoznavstva: Zb. nauk. pr. – 2010. – Vyp.17. – S.245–260. – Bibliogr.: 29 nazv. – ukr. – Rezhym dostupu: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/79468/25-Molochko.pdf?sequence=1>.
12. Krymskomu gornomu klubu – 120 let. Po materialam Aleksandra Fomenko. – Rezhym dostupu: <http://www.alpkhspb.ru/ass/a522.htm>.
13. Dolzhenko G. Istorija turizma v dorevoljucionnoj Rossii i SSSR. – Izdatel'stvo Rostovskogo universiteta, 1988. – 192 s.
14. Levyc'ka N. M. Students'ki naukovy tovarystva ta gurtky u humanitarnykh vyshah Ukraïny u drugij polovyni XIX – na pochatku XX st. / N. M. Levyc'ka // Gumanitarnyj visnyk. Ser.: Istorychni nauky. – 2014. – Chyslo 21, Vyp.5 (2). – S.140–153. – Rezhym dostupu: [http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Gvi_2014_21_5\(2\)_12.pdf](http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Gvi_2014_21_5(2)_12.pdf).

15. Kryp'jakevych I. Z istorii' Galyc'kogo krajeznavstva / I. Kryp'jakevych. – L'viv, 1932. – 18 s. – (Vidbyt. z «Zbirnyka fiziografichnoi' komisii'»), vyp. IV–V).

16. Z istorii' vitchyznanogo turizmu: zb. nauk. st. / Federacija profsilok Ukrai'ny, Instytut turizmu; red. P. M. Slobodjan [ta in.]. – K., 1997. – 280 s.

17. Kuzyshyn A. Z istorii' organizacii' turystychno–krajeznavchoi' roboty v Galychyni (druga pol. XIX – poch. XX st.). – Rezhym dostupu: <http://ukr-tur.narod.ru/personalii/ukrgeo/k/kuzyshyn/web/isturgal/isturgal.htm>.

18. Istorychnyj ogljad zhyttja v students'kyh organizacijah. – L'viv, 1908. – 157 s.

19. Pedagogika, psihologija ta medyko–biologichni problemy fizychno vyhovannja i sportu: Zb. nauk. pr. pid red. Jermakova S. S. – Harkiv: HDADM (HHPI), 2002. – №16. – 100 s.

Melnyk I. S., graduate student, National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv), ihoryk@gmail.com

Stoyan T. A., Doctor of History, Professor, Head of International Tourism and Humanities, National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv), stoyan.ta@gmail.com

Tourism as an educational and recreational area of Ukrainian students' daily life in the late XIX – early XX century

The article analyzes the role and place of thematic tourism and leisure trips to the daily life of Ukrainian students of the late XIXth and early XXth century for example major university centers of contemporary Ukraine. Represented initiators and character, purpose, main goals and immediate course excursions trips.

Keywords: daily life, students, university, scientific and educational tour, journey, scientific circles, excursionist.

Мельник И. С., аспирант, Национальный педагогический университет им. М. П. Драгоманова (Украина, Киев), ihoryk@gmail.com

Стоян Т. А., доктор исторических наук, профессор, заведующий кафедрой международного туризма и гуманитарных дисциплин, Национальный педагогический университет им. М. П. Драгоманова (Украина, Киев), stoyan.ta@gmail.com

Туризм как научно–познавательная и досуговая сфера повседневной жизни студенчества Украины в конце XIX – начала XX в.

Представлен анализ роли и места туристических научно–познавательных и досуговых экскурсий в повседневной жизни украинского студенчества конца XIX – начала XX в. на примере главных университетских центров тогдашней Украины. Представлено инициаторов путешествий, а также характер, намерения, основные цели и непосредственный ход экскурсионных путешествий.

Ключевые слова: повседневная жизнь, студенчество, университет, научно–познавательная экскурсия, путешествие, научные кружки, экскурсант.

* * *

УДК 94«182/189»(438)

Studnicka–Mariańczyk K.,
doktor, współpracownik działu historii XIX w.,
Instytut Historii PAN Jana Długosza w Częstochowie
(Polska, Częstochowa), k.studnicka@op.pl

TENDENCJE KAPITALISTYCZNE W ROLNICTWIE POLSKIM XIX WIEKU

Przedstawiono obraz głównych zmian zachodzących w rolnictwie w XIX wieku. Początki tego procesu miały miejsce już pod koniec XVIII wieku, kiedy to wzrosło znacznie zainteresowanie agraryzmem. Rolnictwo zaczęło się przeobrażać, zmieniając swój charakter z tradycyjnego i naturalnego na produkcyjno–towarowy, z gospodarki opartej na doświadczeniach codziennej pracy wielu pokoleń chłopskich przekształcając się w rolnictwo nowoczesne, wykorzystujące osiągnięcia techniki i nauki. Dużą rolę odebrali tu ziemianie, albowiem przede wszystkim owa grupa właścicieli ziemskich miała wpływ na kształt polskiego rolnictwa i proces dostosowania gospodarki rolnej do wymagań tworzącego się rynku w warunkach gospodarki kapitalistycznej. Nową rzeczywistość ukazują przemiany w strukturze przedmiotowej warstwy społecznej, jakie czynniki kształtowały świadomość i działania podejmowane przez ziemian, zarówno względem reorganizacji gospodarstw i sposobów ich funkcjonowania, jak też działalności społecznej czy publicznej. Wskazuję w tym kontekście rolę organizacji społecznych i stowarzyszeń, przede wszystkim oddziaływanie Towarzystwa Rolniczego.

Słowa kluczowe: kapitalizm, rolnictwo, XIX wiek, gospodarka, Królestwo Polskie.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Rozwój ekonomiczny Europy Zachodniej – od końca XVIII w. odznaczający się niespodziewanym tempem rozwoju przemysłu, przyrostem liczby ludności oraz postępującym procesem urbanizacji – wywołał duże zapotrzebowanie na artykuły rolne [1]. Pod wpływem owych potrzeb oraz wskutek oddziaływania rozszerzającego się rynku rolnictwo zaczęło się przeobrażać, zmieniając swój charakter z tradycyjnego i naturalnego na produkcyjno–towarowy, z gospodarki opartej na doświadczeniach codziennej pracy wielu pokoleń chłopskich przekształcając się w rolnictwo nowoczesne, wykorzystujące osiągnięcia techniki i nauki, zwłaszcza biologii i chemii. Gospodarstwo rolne stało się przedsiębiorstwem rolnym. Okres ten określa się mianem rewolucji agrarnej [2, c. 88], ze względu na wszechstronność zachodzących przemian, choć tempo, w jakim się one dokonywały, było dalekie od tempa rewolucyjnych przemian w przemyśle [3, c. 70].

Zwiększający się popyt na artykuły rolne stwarzał bodźce do zwiększenia produkcji. Wzrost jej można było tylko w niewielkim stopniu osiągnąć przez zwiększenie powierzchni gruntów ornych. Podstawowym zagadnieniem stało się w tej sytuacji lepsze wykorzystanie użytków ornych, podwyższenie całkowitej produkcji przez wzrost wydajności rolnictwa. Utrzymywanie trójpolówki z ugorom stało się jawnym marnotrawstwem i oznaką zacofania. Konieczna okazała się likwidacja ugorów i wdrożenie do uprawy polowej nowych roślin, znacznie wydajniejszych od zbóż. Roślinami zyskującymi stopniowo coraz większą popularność stały się gatunki przywiezione z Ameryki i zaadaptowane do nowych warunków – kukurydza na południu Europy i ziemniaki na północy i zachodzie. Dzięki wprowadzonym innowacjom uzyskano ogromny wzrost ogólnej produkcji żywności i paszy, co pozwoliło na ograniczenie powierzchni wysiewu zbóż, umożliwiając z kolei zaprowadzenie i rozpowszechnienie innych upraw, przede wszystkim roślin pastewnych i przemysłowych [4, c. 54]. Wysiewanie na ugorującym polu nowych roślin zapoczątkowało przejście od tradycyjnej trójpolówki do systemu płodozmianów, gdzie cała ziemia bez ugorowania mogła być stale pod uprawą przy zastosowaniu odpowiedniej do rodzaju gleby rotacji [5, c. 57].

Rewolucja agrarna najwcześniej i ze znaczną dynamiką dokonała się w Wielkiej Brytanii. Zmianom w technologii produkcji, metodach i rodzajach upraw i hodowli towarzyszył rozkwit wiedzy i szeroko rozumianej kultury rolniczej [6, c. 206]. Dynamicznie rozwinęło się w XVIII wieku piśmiennictwo rolnicze [7, c. 73], zaczęto organizować wystawy, rozpisywano konkursy. Rozpowszechniono w Anglii uprawę jarzyn i sianie traw pastewnych, wprowadzono płodozmian i ogradzanie gruntów [8, c. 93, 163]. Również na kontynencie europejskim zaczęto intensywnie wdrażać zasady nowej gospodarki rolnej. Wiedza rolnicza w I połowie XIX wieku rozwinęła się zwłaszcza w Niemczech. Oprócz opracowania zasad płodozmianu do głównych jej zasług należy wskazywać możliwości wzbogacenia gleby przez fachowe zastosowanie nawozów naturalnych, jak i sztucznych, zgodnie z danymi fizjologii roślin. Do znaczących osiągnięć należy zaliczyć także odkrycie możliwości zastosowania w rolnictwie wiedzy z zakresu bakteriologii. Pozostałe kraje Europy Zachodniej korzystały z doświadczeń brytyjskich i niemieckich. W Europie Środkowej i Wschodniej pierwsze oznaki rewolucji agrarnej sięgają początku XIX wieku, lecz prawdziwego znaczenia nowe tendencje nabrały dopiero